

FOGARASI BÉLA: FILOZÓFIAI ELŐADÁSOK
ÉS TANULMÁNYOK

SZABÓ IMRE

Akadémiai Kiadó, 1952.

Fogarasi Béla akadémikusnak e kötetben összegyűjtött előadásai és tanulmányai több vonatkozásban is igen jelentősek és tanulságosak a magyar tudományos élet számára. A kötet jelentőségét mindenekelőtt az adja meg, hogy Sztálin: »Marxizmus és nyelvtudomány« c. munkájában az alapról és a felépítményről adott zseniális tanításának átfogó és általános, társadalomtudományi és filozófiai vonatkozásban pedig részletes bemutatását tartalmazza. A tanulmányok során Fogarasi Béla e tanítást mindjárt alkalmazza is a magyar tudomány kérdéseire általában, egyes kérdéseiben pedig részleteiben is, mégpedig a különböző időben kelt tanulmányok tudományos életünk különböző szakaszaira; ezzel egyben a tanulmányok folyamatosan képet is adnak tudományos életünk helyzetéről, a társadalmi-történeti tudományok hazai állapotáról, a tudományos életünket sorjában foglalkoztató legfontosabb kérdésekről. A tanulmányok visszatükrözik azt a folyamatot, amelynek során a magyar tudományos élet s elsősorban a társadalomtudomány felismerte Sztálin tanításainak, e tanításon belül különösképpen a nyelvtudománnyal kapcsolatban írt művének alapvető jelentőségét; Fogarasi Béla tanulmányain keresztül képet kapunk a nyelvtudományról szóló sztálini mű magyar tudományos visszhangjáról s az e téren elért eredményekről is. Végül a kötetbe felvett és nem közvetlenül a nyelvtudományi cikkekhez kapcsolódó, azok megjelenése előtt kelt tanulmányok teljessé teszik a képet a filozófiai frontot illetően s különösen leleplezik az idealista filozófiát és azt az úgynevezett tudományosságot, amelyet a fasizmus a multban produkált s aminőt a fasizálódó imperialista államok helyeznek ma kilátásba a tudomány számára.

A fentieknek megfelelően a kötetbe felvett tanulmányok három csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozó és 1949—1950-ből kelt tanulmányok megírásánál a szerző az egész magyar tudományos élet felméréséből és a magyar tudományos életben akkor annyira esedékes fordulat szükségességének megállapításából indult ki. E felmérés eredményét összegezve, a »Társadalmi lét és társadalmi tudat az átmeneti korszakban« című tanulmányban Fogarasi kifejti, hogy szellemi életünkben »egyes tudatformák — irodalom, művészet, tudomány — fejlődése elmaradt nemcsak az átmeneti korszaknak óriási gazdasági és poli-

tikai átalakulása mögött, hanem a *tömegek tudatában* végbemenő átalakulás mögött is«. Ha annak, hogy a társadalmi tudat elmarad a társadalmi lét mögött, népi demokratikus viszonyok között még objektív okai is vannak, mert gazdasági életünkben a kapitalizmus maradványaival egyelőre még számolnunk kell, mégis meg kellett állapítani, hogy gazdasági és politikai eredményeinkhez képest az ideológiai fejlődés a tárgyalt időszakban egyes területeken különösképpen elmaradt. Ez határozta meg a magyar tudományos életnek a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezését követően esedékes feladatait. Az egyes társadalmi tudatformáknak s köztük a tudománynak ezt az elmaradottságát fel kellett számolni; ennek során fel kellett tudósainkkal ismertetni a tudomány alapvetően új funkcióját a népi demokrácia viszonyai közepette s a tények erejével el kellett ismertetni tudósainkkal, hogy tudományos életünk csakis a Szovjetunió tudományának beható tanulmányozásán alapulhat; e folyamatnak pedig együtt kellett járnia a burzsoa ideológia elleni következetes küzdelemmel. Ezekhez az új feladatokhoz népi demokráciánk megteremtette az anyagi és szervezeti előfeltételeket, biztosította a tudomány tervszerű művelésének teljes lehetőségét. A tudósok számára adódó feladat abban állt, hogy e szervezeti kereteket eszmei tartalommal töltsék meg. »Ennek feltétele az, — mondotta Fogarasi Béla »Tudományos életünk időszerű kérdései« című tanulmányában (1950. november) — hogy a tudományos kutatás nálunk is a dialektikus materializmus világnézetének biztos alapjára támaszkodjék,« — hogy megszűnjék az a tudományos indifferentizmus, amely tudományos életünket s talán elsősorban a természettudományunkat akkor olyannyira jellemezte. Fogarasi Béla e kezdeti feladat elvégzéséhez a tanulmánykötetbe felvett számos tanulmányával járult hozzá. »Sztálin, a filozófus« című tanulmányában Sztálinnak az »Anarchizmus vagy szocializmus?« és »A dialektikus és a történelmi materializmusról« című munkái alapján tömör összefoglalást adott a dialektikus materializmusról, annak jelentőségéről és Sztálin alkotó hozzájárulásáról a marxista-leninista elmülethez; további tanulmányában külön is méltatta az »Anarchizmus vagy szocializmus?« című sztálini művet s e méltatás kapcsán bemutatta a dialektikus módszernek, a materialista elméletnek, a proletár szocializmusnak alapvető tételeit. Különösen jelentős »A dialektikus materializmus szerepe a tudományos kutatásban és a Magyar Tudományos Akadémia feladatai« című, az Akadémia 125. évfordulóján tartott előadása, amelynek során a dialektikus materializmus és a természettudományos kutatás viszonyát tárgyalja a miczurini biológia, a pavlovi fiziológia alapján. Ebből az előadásból egyébként kitűnik az is, hogy tudományos életünk fejlődésében a dialektikus materializmus megismerése terén értünk már el bizonyos eredményeket is és mindinkább az a feladat került előtérbe, hogy a materialista elméletet és a dialektikus módszert — a vele való megismerkedés után — most már *alkalmazzuk* is a szaktudományok egyes területein. A társadalmi lét és társadalmi tudat kérdéseiről tartott, már említett előadás rendkívül jelentős lépés volt tudomá-

nyos életünkben, mert a mi viszonyaink között elsősorban és mindaddig egyedülállóan világitotta meg a marxizmus-leninizmus ezzel kapcsolatos tanítását, kimutatta a társadalmi lét és társadalmi tudat eltérő voltát burzsoa és szocialista viszonyok között s külön is elemezte a társadalmi lét és a társadalmi tudat összefüggéseit a népi demokráciában, tudatosítva az elmaradottság tényét s feltárva egyben azt a küzdelmet, amelyet a Kommunisták Pártja folytat a társadalmi tudat elmaradása ellen az ideológia minden területén.

A kötetbe felvett tanulmányok második csoportja — s joggal mondhatjuk: a kötet legjelentősebb része — azokat a tanulmányokat foglalja magában, amelyek Sztálin: »Marxizmus és nyelvtudomány« című alapvető jelentőségű munkájának a magyar tudományos életben való bemutatására és méltatására irányulnak, e munka feldolgozása során felmerült vitás kérdések exponálásával és megválaszolásával, a sztálini mű hazai feldolgozásával összefüggő kérdésekkel s általában a magyar tudományos életre gyakorolt hatásával foglalkoznak.

»Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában« (1951. február) című előadásában Fogarasi Béla akadémikus Sztálin nyelv-tudományi cikkei alapján és az említett cikkeket követően a Szovjetunióban megindult vitákból adódó eredményeket leszűrve, összefoglalja azt a tanítást, amelyet Sztálin adott az alapról és a felépítményről, megállapítja, miben áll az alapvetően új sztálini meghatározás, hogyan emelte ki Sztálin a felépítmény fogalmában az addigi meghatározásokkal szemben az ideológiai elemek mellett az intézmények jelentőségét; elemezte a felépítmény szerepét s különösen aktív, kvalitatíve új szerepét a szocializmusban. Számunkra rendkívül tanulságos e tanulmányban a sztálini munka magyarországi visszhangjának elemzése és ezzel kapcsolatban a hazai vitás kérdések megvilágítása és a helytelen nézetek megcáfolása. Így Fogarasi kimutatta, hogy bár a felépítménynek a szocializmusban betöltött szerepe, az alapra gyakorolt befolyása »sokkal nagyobb, minőségileg is, mennyiségileg is magasabbfokú, mint a kapitalizmusban«, — ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy »elvileg, lényegileg megváltozott az alap és a felépítmény viszonya a szocializmusban, hogy a marxizmus ismert törvénye csak a szocializmust megelőző korszakra érvényes«. Másrészt igen találóan cáfolta meg Fogarasi Béla azokat a nézeteket, amelyek a felépítmény egyes részeit illetően azok viszonylagos állandóságát, a felépítményen kívül maradását igyekeztek bebizonyítani. Ismeretes, hogy egyes tudósaink »állandó«, »folytonos«, bármely alap felépítményének megfelelő elemeket igyekeztek felfedezni a népköltészetben és népművészetben, a zenei formákban, vagy akár a jogban is. Az ilyen jelenségeknél a nyelv példájára való hivatkozás, mint Fogarasi Béla mondotta, hamis analógiát jelent s lényegében nem más, mint osztálykötött felépítményi jelenségeknek osztályfelettiékként való beállítására törekvés. A sztálini tanítás helyes értelmének megvilágítása során az előadás fényt derített arra is, hogy a Marr-féle irány helytelen, káros voltának leleplezése nem annyit jelentett, mintha Sztálin a régi pozitivistikus összehasonlító-

történeti nyelvtudományt akarta volna igazolni; a feladat a nyelvtudomány számára nem ennek az iránynak folytatása, hanem »a marxizmus meghonosítása a nyelvtudományban«. Az alapról és a felépítményről szóló új sztálini tanítás népi demokratikus vonatkozásainak kiemelése során Fogarasi különösen hangsúlyozza a sztálini tanításnak két elemét: az intézmények jelentőségének helyes felismerését és a forradalmi átmenetről szóló, a régi minőségből az új minőségbe való átmenetet illetően adott zseniális, Sztálin legújabb közgazdasági művében ismét felvetett és még közelebről megvilágított útmutatást. »A történelmi materializmus alkotó továbbfejlesztése Sztálin nyelvtudományi munkáiban« című előadásában (1951. június) Fogarasi Béla, összefoglalva a sztálini mű elemzése során kialakult álláspontot, különösen a felépítményre vonatkozó tanítást fejt ki széles körben, kimutatva, hogy a felépítmény tevékeny szerepére vonatkozó sztálini tételek az imperializmus korszaka, a proletárdiktatúra és a szocializmus építése tapasztalatainak általánosításán alapulnak; e tapasztalatok különösen előtérbe állítják a felépítménynek s különösen a felépítményi intézményeknek hatalmas szerepét.

Sztálin nyelvtudományi cikkei nyomán elkerülhetetlenül felvetődött a kérdés, hogy milyen helyet foglal el a tudomány a társadalmi összefolyamat egészében, hogyan viszonylik az alaphoz, a felépítményhez, a termeléshez? Fogarasi Béla ezzel a kérdéssel két előadásában is foglalkozott s mindenekelőtt a természettudományt illetően fejtette ki a marxizmus-leninizmus művelőinek a sztálini mű nyomán kialakult álláspontját. E szerint a természettudományok ténybeli, lényeges tartalmuk tekintetében nem osztályjellegűek; eredményeiket mind a tőkés rend, mind a szocializmus felhasználhatja s így a természettudományok tudományos tartalma nem tartozik a felépítményhez. Van azonban a természettudományoknak olyan része, amely a felépítményhez tartozik: ez pedig azoknak a filozófiai következtetéseknek összessége, amelyet a természettudomány művelői a tudományos tartalomhoz fűznek. »Nem a természettudomány maga osztályjellegű és pártjellegű, hanem az a területe, amely a filozófiával szorosan összefügg« — állapították meg a SzK(b)P Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémia vitája során.

Más a helyzet a társadalomtudományokat illetően; ezek felépítményi jellegéhez nem férhet kétség. »A társadalmi tudományok: felépítmény az alapon« — állapítja meg Fogarasi Béla. E vonatkozásban — fejt ki Fogarasi — nincs különbség a burzsoa társadalmi tudományok és a marxizmus-leninizmus között; egyik sem lehet közömbös a maga alapja iránt, mindegyik szolgálja a saját alapját. Más kérdés, mondja Fogarasi Béla, hogy a burzsoa társadalomtudomány a valóságot hamisan tükrözi vissza, míg a marxizmus-leninizmus az egyetlen igazságot kifejező társadalomtudomány, mert a proletáriátus az egyetlen osztály, »amelynek történelmi helyzete és történelmi hivatása a valóság objektív megismerését lehetségessé és szükségszerűvé teszi«. Fogarasi Béla álláspontja szerint a szovjet tudósok által adott az a megfogalmazás, hogy a

társadalomtudományok a szocializmusban a felépítmény funkcióit töltik be, nem annyit jelent, mintha a szovjet tudósok e kifejezésmóddal a szocializmus társadalomtudományának felépítmény-jellegét tagadnák, vagy azt állítanák, hogy a felépítményi funkciót betöltő társadalomtudományok nem azonosak a felépítménnyel; a kétfajta meghatározás között Fogarasi nem lát lényeges különbséget. Ha alapvető különbség van is a burzsoá társadalomtudomány és a marxista tudomány között azok igaz vagy hamis voltát illetően, »felépítménnyé az egyiket vagy a másikat nem az teszi, hogy igaz-e vagy nem, hanem az, hogy a megfelelő alap tudati tükrözése, továbbá az, hogy az alapot szolgálja, védelmezi, erősíti, illetve az ellenséges alapot felszámolni és megszüntetni segít«. Kérdés viszont, hogy Fogarasi Bélának álláspontja, amely a burzsoa és a szocialista felépítmény közös elemeit hangsúlyozza, nem állítja-e bizonyos fokig háttérbe azt a nagyon is lényeges különbséget, amely a burzsoa és a szocialista társadalomtudomány között fennáll s amely mindenekfelett abban mutatkozik meg, hogy egyedül az utóbbi képes objektív törvényszerűségeket feltárni a társadalmi fejlődést illetően? Ezt a problémát nyilván nem lehet lezártnak tekinteni s éppen Sztálinnak a tudomány törvényeiről adott legújabb tanítása tükrében tovább kell vizsgálni.

A társadalmi-történeti tudományok közös sajátosságának, felépítmény-jellegének kifejtése mellett Fogarasi Béla »A társadalmi-történeti tudományok helyzete és feladatai Sztálin elvtárs új munkáinak megvilágításában« című előadásában (1951. december) egyben tárgyuk szerint el is határolja egymástól az egyes társadalmi tudományokat, a szerint, hogy tárgyuk az alap-e, vagy pedig a felépítmény jelenségei, s ez utóbbin belül a nézetek-e vagy pedig az intézmények. Ez a felosztás természetesen csak vázlatos s ezért bizonyos fokig merev is. Így például Fogarasi Bélának az a megállapítása, hogy »a jog- és államtudományok tárgyát kimondottan a felépítmény, nevezetesen annak intézményszerű, intézmény-jellegű elemei alkotják«, nem pontos. Éppen a szocialista jogtudomány, amelynek kétségtelenül *főfeladata* a jogi és politikai *intézmények* vizsgálata, egyre nagyobb alapossággal fordul a jogi tudatformák, a szocialista jogtudat felé, amelynek természetesen igen nagy szerepe van a szocialista jog keletkezésében és érvényesülésében s amelynek kialakításában a szocialista jogtudomány éppúgy komoly szerepet játszik, mint a burzsoa jogi nézeteknek széles körben való leküzdésében. E kérdéssel egyébként a mi jogtudományunk éppen most kezd behatóbban foglalkozni.

»Sztálin elvtárs „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései” című munkájának hatása a magyar tudomány fejlődésére« címmel írt tanulmányában (1952. június) Fogarasi Béla ismerteti azokat az eredményeket, amelyeket a magyar tudomány a sztálini mű alapján és segítségével elért. Ez a folyamat természetesen még távolról sincsen lezárva, tudományos életünk még távolról sem dolgozta fel Sztálin művét annak egész szélességében. E munka további tudományos munkásságunknak változatlanul egyik legfontosabb útmutatója. »Sztálin elv-

társ nyelvtudományi művei — írja Fogarasi Béla — hatalmas eszmei fegyvert adnak a tudomány kezébe. A magyar tudomány ennek segítségével fejlődésének új, magasabb szakaszát fogja elérni.« Az előttünk álló feladatok megoldása során — amint ezt Fogarasi egyik korábbi tanulmányában is hangsúlyozza — alapvető jelentősége van a felépítményről szóló tanítás alapos megértésének. Ennek során különösen azt kell egész mélységében megértenünk és tudatosítanunk, hogy a felépítmény s így a társadalmi tudomány sem lehet közömbös a maga alapja iránt, hanem cselekvő erővé kell válnia és tevékenyen hozzá kell járulnia alapja kialakulásához és megerősödéséhez. Társadalomtudományunk több ágában ma még meg kell küzdenünk azzal a jelenséggel, hogy az alap iránti közömbösség »a tudomány terén mint elméleti semlegesség nyilvánul meg«. Fogarasi Béla e tekintetben több példán keresztül kimutatja, hogy az egyedül anyaggyűjtésre szorító tudományos munka a társadalmi összefüggések megkerülésének mai formája. Az ilyen jelenségeknél, az elvi, elméleti kérdések tárgyalásától való tartózkodásnál »nyilvánvalólag az objektivisztikus álláspont behatásával van dolgunk«. Ezzel az áltudományos, káros állásponttal, annak közvetlen és közvetett megnyilvánulásával szemben fel kell vennünk a harcot.

A felépítmény vizsgálata során Fogarasi Béla megállapítja, hogy »az új felépítmény magában egyesíti a régi rendben már fellépett haladó eszméket...« Ez egymagában is szükségessé teszi, hogy feltárjuk tudományunk történetében e haladó eszméket, elemeket és mai tudományunk részeivé tegyük azokat, sőt messzebbmenően tudományos életünkben napirendre tűzzük a tudománytörténet alapvető kérdéseit. Fogarasi akadémikus a *tudománytörténettel* kapcsolatos feladatokról írt tanulmányában kifejti, hogy a tudományos fejlődés számára elengedhetetlenül fel kell tárni a tudomány története alapján a tudományos fejlődés törvényszerűségeit; a tudománytörténet így szerves részévé válik magának a tudományos kutatásnak. A tudomány történetére irányuló munkák szempontjából is rendkívüli jelentősége van Sztálin nyelvtudományi munkáinak, amelyek megadják ehhez a kutatáshoz az elméleti alapot s felhívják a figyelmet a felépítmény történetének jelentőségére. Az e téren adódó átfogó feladattól: a hazai tudomány történetének megírásától még távolabb vagyunk, de egyes tudományágak történetének megírása, különösen pedig egyes kiváló magyar tudósok működésének feltárása máris esedékes feladat. Ebben az utóbbi körben, a haladó magyar gondolat történetéhez szolgáltat adalékokat Fogarasi Bélának a kötetbe felvett és Apácai Cseri János logikájáról szóló tanulmánya.

A kötetbe felvett tanulmányok harmadik csoportja a mai burzsoa tudományt leplezi le. »A materializmus és idealizmus harca a jelenkori gondolkodásban« című tanulmány kimutatja, hogy a jelenkori idealizmus lényege nem más, mint a machizmus, amelyre Lenin már 1908-ban hatalmas csapást mért. Az idealizmus mai megjelenési formáját elemezve, Fogarasi Béla megállapítja, hogy »az idealizmus filozófiai gyűjtőpontjává vált az összes reakciós szellemi

áramlatoknak»; a jelenkori burzsoa filozófiát az idealizmus összeszövődése jellemzi az irracionálizmussal és az antidialektikus metafizikai módszerrel; ez »rendkívüli mértékben hozzájárul az idealizmus reakciós jellegének kiélezéséhez«. A mai fizika fejlődésével kapcsolatban kialakult felfogás jellegét s a fizikai kutatásokhoz burzsoa-részről fűzött idealisztikus magyarázatokat leleplezve, Fogarasi kimutatja, hogy »a fizikának a kapitalizmus általános válságával összefonódott válságával kapcsolatban az ellentétek az idealizmus és materializmus között egyre inkább kiéleződnek«. Az idealizmus, amely objektíve és szubjektíve az imperialista monopoltőke filozófiájává vált, egyre inkább a nyílt fideizmusba, obszkurantizmusba, teológizálásba és teozófiába megy át. Hogy az imperializmus fejlődése milyen, még messzebbmenő veszélyeket rejt magában a tudomány számára, arra Fogarasi Bélának »A fasizmus a tudomány ádáz ellensége« című tanulmánya mutat rá. Ez a tanulmány leleplezi a fajelméletet, a geopolitikát, az élettér-elméletet és a hitleri fasizmus által produkált többi, hasonló jellegű »tudományos elméleteket«, egyben rávilágít arra a politikára, amelyet a fasizmus folytatott a tudomány és a tudósok ellen, megfosztva utóbiákat katedrájuktól s helyükbe legjobb esetben dilettánsokat, gyakran azonban közönséges bűnözőket ültetve. Ezt a perspektívát nyitja az imperializmus a tudomány előtt; ezt a jövőt kell megakadályoznia annak a küzdelemnek, amely a tudomány legjobb képviselőinek részvételével az imperialista országokban a fasizálódás folyamata ellen és a fasizmus veszélyének elhárítására folyik.

Amint az ismertetésből is látható, Fogarasi Béla tanulmánykötete filozófiai és tudományos életünk úgyszólván minden lényeges kérdését felöleli. A tanulmányokból különösen kiviláglik, hogy míg a szocialista államokban a tudományos életet az jellemzi, hogy új és új, nagyszerű feladatok megoldásán dolgozik, addig az imperialista országokban a tudománynak léte forog veszélyben. Míg nálunk a sztálini munkák új és új lehetőségeket tárnak fel a tudományos kutatás előtt s új feladatokat jelölnek meg, amelyek megoldásával a tudomány hozzájárul a társadalom fejlődéséhez, a szocializmus, a kommunizmus építéséhez, addig a burzsoa tudomány megoldhatatlan válságba jutott s egyre reakciósabbá, a monopoltőke eszközévé válik.

Fogarasi Béla tanulmánykötete képet ad tudományos életünk fejlődésének arról az igen jelentős szakaszáról, amelyet alapvetően a sztálini nyelvtudományi munkák megtermékenyítő hatása jellemezett. Az alapról és a felépítményről szóló tanításból adódó feladatok megoldásának folytatása mellett, ezekhez kapcsolódva, tudományos életünk most következő szakaszának központi tartalmát társadalomtudományi vonatkozásban is nyilvánvalóan azoknak az alapvető tanulságoknak feldolgozása és hasznosítása fogja meghatározni, amelyek Sztálinnak »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című alapvető jelentőségű munkájából vonhatók le.